

Danuta Künstler-Langner

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID 0000-0001-6545-7050

Recenzja książki: Marek Prejs, *Kalwarie polskie. Perspektywa komunikacyjna*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Seria „Communicare”, Warszawa 2022, ss. 296.

Książka Marka Prejsa pt. *Kalwarie polskie. Perspektywa komunikacyjna* wprowadza czytelnika w przestrzenie założeń kalwaryjskich, akcentując ich architektoniczny i sakralny wymiar oraz medialne upostaciowania. To pierwsza monografia, która tak szczegółowo i porównawczo omawia te reprezentacje wiary od XVII do XX wieku w perspektywie komunikacyjnej, zabezpieczającej trwanie pamięci kulturowej i religijną tożsamość Polaków. Badacz opisuje kalwarie jako kompleksy pobożności pasyjnej i maryjnej, m.in.: Zebrzydowską, Pakoską, Wejherowską, Paclawską, Krzeszowską, Piekarską i Ujską. Postawił sobie trudny cel, aby odczytać te założenia krajobrazowo-architektoniczne w perspektywie „świętej geodezji”, teatralizacji programu treściowego i stosowanej ikonografii. Swoje ustalenia konfrontował z modelem „kalwarii wielkiej”, opisanego w dziele Adrychomiusza, będącej wzorem dla siedemnastowiecznych kalwarii, które wpisały się w barokową kulturę sarmacką, np. Kalwarii Zebrzydowskiej. Imponujący jest przegląd miejsc kalwaryjskich na terenie obecnej i dawnej Rzeczypospolitej, atrakcyjny sposób „oprowadzania” odbiorcy po miejscach poświęconych kultowi Męki Pańskiej oraz zilustrowanie narracji własnymi fotografiami. M. Prejs, wybitny badacz kultury staropolskiej, w swojej najnowszej książce odbywa z czytelnikiem podróż do sanktuariów cierpienia Chrystusa, w których Jerozolima czasu Zbawiciela ukonkretnia się w ludzkich działaniach i myślach – wielokrotnie powtarzanej ceremonii pamięci, jej wymiarze ziemskim i duchowym. Autor bada nieprzemijający fenomen przeżywania męki z Jezusem. Od XVII wieku wyrażano potrzebę medytacyjnego przeżycia na drodze krzyżowej, zabezpieczając potrzeby wspólnoty katolickiej. Kulturowanie duchowości kalwaryjskiej pomagało zachować tożsamość kulturową, a wierni mogli osobiście włączyć się w pasyjny dramat poprzez modlitwę, wizualizację wydarzeń biblijnych oraz inne formy doświadczania sacrum. M. Prejs korzysta z wielu opracowań tematu, m.in.: E. Bilskiej-Wodeckiej, Z. Bani, J. Więckowiaka, J. Szablowskiego, A. Mitkowskiej, ale definiuje i rekonstruuje miejsca kalwaryjskie porównawczo, śledząc migrację

idei i projektów sakralnych, warunkowanych topografią terenu i zamysłem fundatora, a od XVIII wieku swobodnie parafrazujących swoje barokowe wzorce. Rozwijając perspektywę komunikacyjną kalwarii jako miejsca i wydarzenia religijnego, zwrócono uwagę na sztukę pamięci, kulturowaną poprzez znaczące miejsca (*loci*) i wyobrażenia (*imagines*). Budowane w kalwariach kaplice i kościoły dróżkowe przeobrażały krajobraz, naznaczając go sakralnie i umożliwiając pielgrzymowanie do Jerozolimy wyobrażonej. M. Prejs postrzega kalwarię jako system „przestrzennych podpór” pamięci kulturowej, odwołując się do ustaleń J. Assmanna i P. Connertona. Opisuje on kalwarie jako twory komunikujące dzięki określonej przestrzeni kreującej uczestnika i zarazem obserwatora świętego spektaklu. Autor przywołuje holi-styczną wizję komunikacyjnych układów zawartą w książce Andrzeja Mencwela pt. *Wyobrażenia antropologiczne. Próby i studia* (Warszawa 2006) i odczytuje przestrzenie kalwarii jako figury pamięci okresowo aktywujące obraz Męki Chrystusa w czasie egzystencji pielgrzyma. Monografia M. Presja to panoramiczne studium o symbolicznej transpozycji przestrzeni na obszar Ziemi Świętej, sakralnej architektury, dekoracjach rzeźbiarskich i malarskich oraz sile wyobraźni ludzi kontynuujących tradycję wspólnego przeżywania misterium Golgoty.

Autor rozpoczyna swoje rozważania od najstarszych europejskich kalwarii, m.in. sanktuarium Alwara z Kordoby w XV w., przechodząc do objaśnienia modelu kalwarii na mapie idealnej Jerozolimy Adrychomiusza (*Theatrum Terrae Sanctae*, Kolonia 1590). Zgeometryzowane miasto święte w wizji holenderskiego bibliisty, rezultat autopsji i tekstów historycznych, stało się od XVII wieku wzorem dla erygowanych sanktuariów pasyjno-maryjnych. Uwzględniało bowiem ideę „kalwarii wielkiej” z drogą pojmania (*Via Captivitatis*) z sześcioma stacjami oraz właściwą drogą krzyżową (*Via Crucis*) z dwunastoma stacjami. Adrychomiusz podał również informacje na temat odległości między stacjami (w krokach), inicjując procedurę „świętych miar jerozolimskich”. Początkowo respektowano je rygorystycznie, przechodząc w późniejszych wiekach, co pokazuje badacz na konkretnych przykładach, do swobodnej interpretacji zamysłu geodezyjnego. Marek Prejs opisując polskie kalwarie, konfrontuje ich plany z wzorcem Adrychomiusza. Często zdarzało się, że założyciele kalwarii ofiarowywali bardzo duży teren i trzeba było modyfikować „święte miary”, wydłużyć odległości między stacjami mierzone krokami, aby uwzględnić religijne intencje i hojność fundatorów. Autor przywołuje kalwarie – Pakoską i Wejherowską, których parametry geometryczne znacznie przekraczają „jerozolimskie miary” Adrychomiusza. W opisach kalwarii prezentowanych w monografii zwrócono uwagę na projekty odwzorowujące mapy idealnej Jerozolimy, co zależało również od intencji założyciela, uwarunkowań terenu oraz ostatecznej koncepcji topograficznej. Wale-rem tej erudycyjnej i barwnie napisanej książki jest dynamiczny opis kalwarii jako miejsca duchowego, osadzonego w czasie Męki Pańskiej, ale też realnie istniejącego terenu wspólnotowych spotkań. Autor staje się przewodnikiem czytelnika, który

jest „oprowadzany” po konkretnych obiektach, np. piwnicach – Więzieniach Chrystusa. Badacz wizualizuje Więzienie Zbawiciela w kaplicy Kalwarii Zebrzydowskiej – Pałacu Kajfasza (1609), gdzie umieszczono pełnowymiarową figurę Chrystusa przy kamiennym słupie. Zwracając uwagę na komunikacyjny aspekt przesłania Chrystusa, Prejs wylicza „podpory pamięci” sygnalizowane nabożeństwem pasyjnym – obiekty architektoniczne wywołujące określone odczucia, wyobrażenia rzeźbiarskie ułatwiające kontakt z sacrum oraz całą paletę form malarskich i napisów. Znajdujemy podczas tych pątnicznych podróży miejsca niezwykle, sprzyjające ciekawości pielgrzyma. Na przykład Pałac Kajfasza w Kalwarii Pakoskiej to kwadratowy budynek z przedsionkiem, do którego dobudowano absydę – więzienie dla Chrystusa. Nawet gdy budynek jest zamknięty, pielgrzym może przez specjalnie wykonane otwory w murze więziennej celi, spoglądać na kamienną figurę Chrystusa. Warto zaznaczyć, że ta niezwykła opowieść o spotkaniach z sacrum zrodziła się z pasji badacza, który wszystkie przywoływane miejsca kalwaryjskiej pobożności poznawał przez lata osobiście. Świadczą o tym drobiazgowo opisy terenu, okolicznej flory, obiektów, używanych materiałów budowlanych, duchowego klimatu założeń, a także informacje o bliskości okolicznych zabudowań oraz troski ich mieszkańców o stan kaplic. Fotografie miejsc kalwaryjskich pokazują je często w kontakcie z przyrodą i zwracają uwagę na szczegóły, np. jary z kaplicami, schody terenowe, ruiny okolicznych zamków. Poza prezentacją założeń pasyjnych i wydarzeń im przypisanych, badacz szuka odpowiedzi na pytanie – co sprawia, że od XVII wieku do dziś możliwe są tak intensywne przeżycia ludzi kontynuujących praktyki duchowe chrześcijańskich pątników z Jerozolimy. M. Prejs spogląda na polską kalwarię jako twór przestrzenno-myślowy istniejący w europejskiej pamięci kulturowej, nieograniczony czasowo, umożliwiający uczestnictwo we wciąż powtarzanym dramacie Zbawiciela, performatywnie dostosowany do potrzeb wiernych i aktualizowany w konkretnej społeczności. Kalwarie polskie po raz pierwszy analizowane z perspektywy komunikacyjnej jako „przestrzenne podpory pamięci kulturowej” (J. Assmann), wzory przeżyć religijnych i spektakle duchowe o wymiarze indywidualnym i zbiorowym, ukazano jako część dziedzictwa narodowego. Komunikują one od lat, jak stwierdza badacz, językiem przestrzeni, teatralizowanego przeżycia ze spotkania z Chrystusem, programu treściowego nawiązującego do Biblii oraz językiem ciała osoby zanurzonej w modlitwie. W związku z tym, że książce patronuje perspektywa komunikacyjna, badacz podjął się drobiazgowego opisu terenu każdej z odwiedzanej kalwarii, unikając schematu chronologicznego i narzucając własny, porównawczy punkt widzenia. Jest to zatem szczęśliwe połączenie badań terenowych i zdobywanej przez lata wiedzy na temat polskiej kultury dawnej. Warto zacytować fragment opisu Kalwarii w Wąsoszu Górnym: „Najpiękniejsza część Kalwarii Wąsoskiej rozłożona jest na stoku wyschniętego jaru (sąsiadującego z cmentarzem z drugiej strony niż asfaltowa droga), gdzie zastosowano krzyżowy układ schodów prowadzących osobno

do każdej stacji, dający plastyczny i „malarzski” efekt końcowy. Całość założenia kończy się wraz z końcem alei widokowej, poprowadzonej dnem jaru, stacją Adoracji Baranka, która następuje po obowiązkowej stacji Grobu Chrystusa i fakultatywnych: Zmartwychwstania i Wniebowstąpienia (wraz z odpowiednim sporych rozmiarów głazem naśladowującym znajdujący się na Górze Oliwnej w Jerozolimie kamień z odcisniętym śladem stóp Chrystusa w momencie jego Wniebowstąpienia). [...] W Wąsoszu Górnym starano się bogactwem i długością programu kalwaryjskiego prześcignąć wszystkie inne założenia tego typu. Liczba 33 stacji „drózek” Chrystusa w Wąsoszu robi bowiem wrażenie, szczególnie w zestawieniu z 24 wzorcowymi z Kalwarii Zebrzydowskiej, a przy okazji symbolicznie oddaje domniemaną liczbę lat ziemskiej wędrówki Syna Bożego” (s. 137-138). Walorem książki jest obrazowy styl opowieści oraz intymna narracja wynikająca z doświadczania miejsc łączących przeszłość z teraźniejszością.

Opisy poszczególnych kalwarii w monografii są konfrontowane z „wzorcem-matką” tych założeń, czyli Kalwarią Zebrzydowską. Ten zespół pielgrzymkowy powstał na Pogórzu Makowskim z inicjatywy rodziny Zebrzydowskich. Zainicjował go Mikołaj ok. 1600 roku, a do roku 1617 projekt kontynuowali: syn Jan – miecznik koronny i wnuk Michał – wojewoda krakowski. Marek Prejs charakteryzuje Kalwarię Zebrzydowską jako najstarszą na ziemiach polskich pasyjną kompozycję architektoniczną powstałą według mapy Chistiana van Adrichen, która inspirowała późniejsze ośrodki tego typu. Wymienia również przewodniki miejsca, np. księdza Mikołaja Skarbimierza pt. *Kalwarya. Abo krotka historia o fundacyey...* (1632), a także poemat pasyjny Abrahama Roźniatowskiego pt. *Pamiętka krwawej ofiary Pana Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa* (1610) i hymny Stanisława Grochowskiego. Zrealizowany przez rodzinę Zebrzydowskich wzorzec „kalwarii wielkiej” jest w tej monografii porównywany z późniejszymi miejscami kultu pasyjnego i badacz śledzi powolne odchodzenie od „świętych miar” na rzecz daleko idącej dowolności związanej z topograficznym ukształtowaniem terenu. M. Prejs charakteryzując bernardyński zespół pielgrzymkowy, widzi w nim „podporę pamięci”, miejsce kultu wizerunków Chrystusa i wpisane w religijność potrydencką centrum pokutnych praktyk osobistych i zbiorowych. Zatem przyjęta w monografii perspektywa komunikacyjna pozwala na stwierdzenie, że siedemnastowieczny wzorzec „kalwarii wielkiej” inspirował do przeżywania męki i śmierci Zbawiciela – w wymiarze pielgrzymki, gestów religijnych, słowa oraz modlitwy. Utrwalany przez wieki kod pasyjnego spektaklu okazał się splotem trwałych znaków jednoczących wspólnotę wiernych odtwarzających obrazy Męki Pańskiej. M. Prejs wzbogaca swoje rozważania na temat prezentowanych sanktuariów pasyjno-maryjnych analizami z zakresu architektury i ikonografii, a szczególnie malarskich oraz rzeźbiarskich dekoracji, pokazując je również na fotografiach. Kunszt tych ilustracji wymaga również komentarza. Gdy czytelnik spogląda na Domek Matki Boskiej na Kalwarii Wejherowskiej, to na pierwszym

planie widzi piękny las oraz drogę prowadzącą do tego budynku-serca odradzającej się przyrody. Zdjęcie podkreśla harmonię między pięknym terenu i dążeniem do doskonałości duchowej, i co ciekawe, jest to jedyny w Polsce obiekt kalwaryjski zbudowany z tzw. muru pruskiego o konstrukcji szachulcowej. Barokowa Kalwaria Wejherowska jest owocem mecenatu magnackiego i wyróżnia się niezwykle obiektami kopułowymi. Kaplica Pałacu Piłata zaprojektowana na planie krzyża greckiego zachwyca pięknem proporcji. M. Prejs opisuje różnorodność koncepcji architektonicznych w założeniach kalwaryjskich, zwracając przede wszystkim uwagę na artykulację wiary i egalitarne uczestnictwo w nabożeństwach. Przybycie do kalwarii jako przestrzeni męki Chrystusa włączało każdego pątnika w jej poszczególne etapy, komunikowane miejscami znanymi z Biblii. Czasami fundatorom zależało na tym, aby budowli architektonicznych było jak najwięcej i tak jest w przypadku Kalwarii Wambierzyckiej: 79 obiektów oraz 14 kaplic słupowych. Autor książki dokładnie wyjaśnia koncepcję twórcy i pomysł wpisania założenia w koło, co odzwierciedlało średniowieczne mapy Jerozolimy. Analizuje kaplicę Kuszenia Jezusa na górze Kwarrantanny oraz kaplicę Dziesięciorga Przykazań na górze Synaj. Zwraca uwagę na indywidualizowanie planu przestrzennego sanktuariów pasyjno-maryjnych, a także przenikanie się założenia sakralnego z obszarem miasta lub naturalnymi tworami natury. Tak właśnie jest w Kalwarii Wambierzyckiej, posiadającej również niezwykle widok na Szczeliniec Wielki w Górach Stołowych. Siedemnastowieczne kalwarie ukazane przez Prejsa są apoteozą chrześcijańskiej duchowości, łączącej odczucie bliskości Chrystusa z medytacyjną refleksją na temat jego ofiary i zbawienia każdego człowieka. Ich zamysł komunikacyjny jest przejrzysty – współodczuwanie bólu Zbawiciela w przestrzeni Jerozolimy ożywionej siłą wyobraźni i wiary.

Ośrodki kalwaryjskie XVIII i XIX wieku przedstawiono również w perspektywie komparatystycznej, np. Kalwarię na Górze Świętej Anny, Kalwarię Ujazdowską, Piekarską, Głotowską, Ujską, Wielewską, Radochowską, Gietrzwałdzką. Autor omówił proces stopniowego odchodzenia od koncepcji Adrychomiusza w kierunku swobody twórców w zakresie kształtowania przestrzeni kalwaryjskiej, przypominając *breve* papieża Klemensa XII z 1735 roku. Projektując teren kalwarii nie zawsze uwzględniano topografię Jerozolimy. Zamiast gór Syjon i Moria pojawił się w Kalwarii Annogórskiej łagodny stok, a Kalwaria Ujazdowska w Warszawie (dziś już nieistniejąca) stała się promenadą spacerową, i częściowo tylko zrealizowanym projektem przestrzeni religijnej i rekreacyjnej. Ciekawym zabiegiem stosowanym przez budowniczych było wykorzystywanie naturalnej przestrzeni w dwóch funkcjach, np. jedno wzgórze – Cerekwica – symbolizowało Górę Oliwną i Golgotę w Kalwarii Piekarskiej. Symbol religijności Górnego Śląska – kalwaria w Piekarach, zainicjowana w połowie XIX wieku dzięki proboszczowi ks. Janowi Alojzemu Fickowi, w dużej mierze odzwierciedla mapę Adrychomiusza. Natomiast brak rzeki na wyznaczonym terenie rekompensuje sztuczny rów, okresowo napełniany wodą.

Autor obserwując przemiany wzorca „kalwarii wielkiej”, jest pełen uznania dla ludzkiej inwencji w zakresie wykorzystywania cech naturalnych terenu i modyfikacji sprzyjających zastosowaniu mapy Jerozolimy. Teren dziewiętnastowiecznej kalwarii w Głotowie na Warmii był kształtowany dzięki olbrzymiej pracy tysięcy budowniczych, co świadczyło o wielkim zaangażowaniu ludzi, którzy jar rzeki przekształcili w dużą przestrzeń umożliwiającą usytuowanie kaplic. M. Prejs opisuje zatem założenia kalwaryjskie nie tylko od strony praktyk religijnych wiernych, ale determinacji okolicznych mieszkańców, dla których sanktuarium pasyjno-maryjne stawało się centrum polskości i modlitwy. Dużą część książki poświęcono kalwariom najnowszym, np. Kalwarii Wielewskiej, budowanej w latach 1915-1924. Jak stwierdza badacz, miała ona być hołdem dla poległych żołnierzy w pierwszej wojnie światowej. To założenie zostało wpisane w koło z uwagi na stromy stok jeziora, co jest nawiązaniem do prac dawnych kartografów i średniowiecznych wyobrażeń niebiańskiej Jeruzalem. Badacz komentuje różnorodność kalwarii polskich, ich rolę na terenach zurbanizowanych i w przestrzeniach przyrody, obrane strategie patronujące tym założeniom oraz dumę z zachowywania polskości w najtrudniejszych okresach historycznych. Interesuje go ciągłość i atrakcyjność kalwaryjskiego wzorca przeżywania męki Chrystusa, a także otwarcie na nowe realizacje estetyczne, np. Golgoty Beskidów we wsi Radziechowy. Usytuowano tam spiżowe rzeźby Czesława Dźwigaja z postaciami, m.in. Jana Pawła II i Matki Teresy z Kalkuty, co świadczy o żywotności chrześcijańskich wzorców osobowych i dążeniu do bliskości sacrum.

Monografia Marka Prejsa to książka o procesach narastania i utrwalania pamięci kulturowej, przeżywania Męki Pańskiej i budowania trwałej wspólnoty religijnej odwołującej się do wartości cierpienia. Kalwarie polskie ukazane przez autora z perspektywy komunikacyjnej to filary pamięci zbiorowej wzbogacane w kolejnych epokach o nowe formy obrazowe i praktyki modlitewne pątników. Książka jest interesująca, bardzo dobrze napisana i bogato zilustrowana. Może stanowić również przewodnik po założeniach kalwaryjskich, wciąż utrwalających więź z przeszłością i budujących nowe doświadczenia religijne.